

DEN TYSK-JUDISKA EMIGRATIONEN TILL SVERIGE EFTER 1933

Helmut Müssener

Stockholms Universitet

Den nationalsocialistiska raspolitiken

För mer än 30 år sedan, den 30 januari 1933, gick den demokratiska Weimarrepubliken i graven. Tyskland och så småningom hela världen drabbades av Adolf Hitler och hans nationalsocialister. Samma dag påbörjades klappjakten på alla oliktankande, som försökte rädda sig genom vild flykt. Parallellt till dagens händelser saknas förvisso icke; det räcker med hänvisningar till generalernas Chile, översternas Grekland och till Pragvårens offer.

Men förföljelserna i Tyskland gällde inte bara de ideologiska motståndarna, utan i allt större omfattning hela den 'icke-ariska' befolkningsskiktet, något som skiljer den dåvarande flykten och emigrationen från dagen politiska och arbetsmarknadsbetingade utvandring, om man bortser från asiaternas situation i vissa stater i Afrika. De tyskspråkiga judarna drabbades urskillningslöst av rasismens vansinne. Det hade ingen som helst betydelse om de var döpta eller om de bekände sig till en ortodox mosaik tro eller om de var ateister. Det spelade ingen roll om de var sionister eller tyska nationalsocialister. Det togs ingen hänsyn till om deras familjer hade bott i Tyskland sedan urminnes tider eller om de nyss hade invandrat från Galizien. Det enda och avgörande kriteriet för ett godkännande eller en förintelseordom var "die arische Grossmutter". Far- och morföräldrarnas härstamning, som varje tysk medborgare var tvungen att redovisa, stämplade folk som "Viertel-", "Halb-" och "Volljuden". Och dessa beteckningar förde med sig att man utstöttes ur "Volksgemeinschaft".

Förföljelserna av denna minoritet, som icke

hade något annat gemensamt än att dess medlemmar ansågs tillhöra samma 'folkstam' eller 'ras', stegrades successivt. De började den 1 april 1933 med en allmän bojkott av judiska affärer; nådde sin första höjdpunkt på "Parteitag der Ehre" i Nürnberg 1935 med antagandet av raslagarna, fortsatte med pogromerna i november 1938 och kulminerade i påbudet att bära judestjärnan från och med den 1 september 1941, utreseförbudet den 31 oktober 1941 och slutligen "Die Endlösung der Judenfrage": förintelselägren Auschwitz, Majdanek, Chelm, Belzec etc.

Massflykten ur "Tredje Riket"

Men en stor del av de tyskspråkiga judarna hade lyckats rädda sig. Enligt NF:s statistik emigrerade fram till 1939 ca 400.000 personer från Tyskland och de ockuperade länderna Österrike och Tjeckoslovakien; enligt en rapport från "Reichsvereinigung der Juden in Deutschland und der Israelitischen Kultusgemeinde Wien an das Reichssicherheitshauptamt (RSHA) vom 14. 11. 1941" hade fram till den 31 oktober 1941 539.245 judar lämnat dessa länder. De spreds i stort sett över hela världen, från USA, Mexiko, Chile i väst till Shanghai och Indien i öst. I allmänhet var de icke välkomna någonstans trots alla offentliga deklARATIONER och konferenser i NF:s eller privata organisationers regi. De 'förpassades' i takt med den stigande utvandringen från land till land. Staterna bollade människorna och ansvaret mellan sig.²

Flyktingarnas antal och sociala sammansättning i Sverige

Sverige var inte på något sätt ett undantag. Visserligen hade man en ganska liberal lagstiftning, men den var främst tänkt för politiska flyktingar.³ Det är därför heller inte förvånande att i bästa fall 5.000—5.500 tyskspråkiga emigranter eller flyktingar, politiska såväl som 'icke-ariska' nådde hit. Av dessa var upp till 30 % = 1.500 förföljda på grund av sin övertygelse. Man får därvid icke glömma att en del av de politiskt förföljda samtidigt var judar, men att deras politiska motiv till flykten godtogs av myndigheterna efter den obligatoriska granskningen. Av de ca 4.000 'icke-ariska' personerna hade upp till 1.500 kommit till Sverige under åren 1933—1938, under 1938/39 följde ca 2.000 efter ockupationen av Österrike och av de sudet-tyska delarna av Tjeckoslovakien samt efter pogromen i november 1938, "Reichskristallnacht". Slutligen anlände ca 150 resp 350 tyskspråkiga flyktingar från Norge och Danmark, där jakten på alla judar påbörjades 1942 resp. 1943.⁴

De flesta flyktingarna var medelålders, och ensamstående män tycks ha dominerat. De hade påfallande ofta en akademisk utbildning och utövade motsvarande yrken. Däremot fanns det få egna företagare, ingenjörer, kroppsarbetare eller affärsmän. Bland de politiska flyktingarna dominerade arbetarrörelsens funktionärer och tidningsmän samt kroppsarbetare. De kom alla till ett land, som fortfarande led av sviterna efter den stora depressionen och som icke hade något överskott på arbetsplatser att erbjuda, framförallt inte inom de akademiska yrkena. Men myndigheterna försökte inte heller att skaffa fram sådana. De tillvaratog dåligt den välutbildade arbetskraften, som ingenting hellre ville än att försörja sig själva och sin familj genom eget arbete. Läget var framförallt mörkt för medicinare, jurister och humanister, som alltför sällan lyckades med att få en anställning inom sina yrken. En del av dessa slussades från och med 1943 över till arkivarbetarnas skara. För nästan alla innebar flykten och emigrationen flera steg nedåt på den sociala trappan samtidigt som de förlorade kontakten med den kultur, som tidigare hade omgett dem. Man kände sig i mångt och mycket utanför det nya samhället, vars språk och vanor man icke behärskade, vars myndig-

heter ofta reagerade byråkratiskt och ovänligt inför de objudna gästerna och vars latent antisemitism man fruktade.

Den svenska flyktingpolitiken

Den dåtida svenska flyktingpolitiken är och har varit ganska omstridd. Redan den 12 januari 1945 tillsatte den svenska riksdagen den "parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst", vanligtvis kallad "Sandler-kommissionen" efter dess ordförande Rickard Sandler. Rapporten framlades redan den 31 maj 1946, men den behandlar icke enbart den tyskspråkiga emigrationen till Sverige, utan även de danska, norska, finska och baltiska flyktingarna. Tyvärr blev det alltför snabbt tyst om rapporten, men det står klart — inte minst genom Hans Lindbergs avhandling — att i synnerhet judiska flyktingar särbehandlades av de svenska myndigheterna, så länge de inte kunde bevisa, att de hade flytt av politiska skäl. I så fall fick myndigheterna ge politisk asyl.

Men det räckte inte med att man 'enbart' var jude och 'enbart' hade blivit förföljd av raslagarna. Detta visade sig framförallt efter den nationalsocialistiska ockupationen av Österrike. I interna överläggningar myndigheterna emellan diskuterade man, som Hans Lindberg påvisat, hur man kunde förmå tyskarna att införa två slags pass, ett för judar och ett för icke-judar. Vid förhandlingar i Berlin krävde man t. o. m. särskilda markeringar i vanliga pass för att vid den svenska gränsen kunna urskilja de olika kategorierna. När de tyska myndigheterna den 5 oktober 1938 bestämde sig för att ett stort "J" skulle stämplas in i alla 'icke-ariska' pass, hade de svenska framställningarna blivit bönhörda. Men det är antagligen fel att skylla denna åtgärd uteslutande på svenska eller schweiziska initiativ. Fakultetsopponenten Hans Villius lyckades vid Hans Lindbergs disputation göra det mycket sannolikt att det var de tyska myndigheterna som hade utövat tryck på de schweiziska att gå med på de särskilda markeringarna. Svenskarna godtog sedermera 'bara' denna lösning.

Men genom en rad administrativa åtgärder hade man skärpt kontrollen vid gränsen redan före "J"-stämpelns införande. Personer, som kunde misstänkas för att icke vara vanliga turister eller vanligt affärsfolk, fick lämna garan-

Summary: German-Speaking Jewish Emigration to Sweden after 1933

In this paper, the author presents an exploratory survey of German-speaking Jewish emigration to Sweden after the 1933 Nazi takeover. A short review of Nazi racial policies and of the mass flight from the Third Reich is followed by a more detailed analysis of the size and social composition of the refugee population. Of the total 5,000 to 5,500 emigrants in Sweden, about 70 % were "non-Aryan", but even among the 30 % who were political refugees, many were Jews. A remarkably high proportion of them had higher education and these had great difficulties in the Swedish labor market. In sections on "Swedish Refugee Policy" and "Swedish Public Opinion and the Refugees", government policy is discussed in relation to the official attitude toward the victims of Nazism. It is clearly shown that Jewish refugees were discriminated against by the Swedish authorities, and that Swedish refugee policy to a great extent was determined by egoism and fear. Explanations may be sought in the alleged competition for employment, the "Big Neighbour" in the South and his power, and latent antisemitism; it is sometimes difficult to separate these factors. Hospitable attitudes towards the refugees were found mainly among socialists and the liberal left; the Jewish community assumed a very guarded attitude. Here, as in the section on "Aid to the Refugees", it is shown that much research remains to be done in order to throw light upon the pro-

blems of Jewish aid to their persecuted kinsmen and co-religionists. There are some indications of sharp conflicts within the community and, to put it mildly, reserved attitudes toward the German-speaking Jews. An analysis of these problems would be an important research problem. But this section also points out the contributions which were made by the community under sometimes quite difficult conditions. The section "Jews within the Emigrant Organizations" gives an overview of the many German-speaking associations, which flourished mainly in the years 1943—1946, especially the Jewish "Emigrantenselbsthilfe" and the Hechaluz group. In the section "Assimilation: To Return or Stay after 1945", the decisions of the Jews are illustrated with a few quotations. No uniform attitude existed. Most of the refugees stayed permanently in Sweden, without thereby becoming Swedes. On the contrary, it is remarkable how deeply rooted in German culture and traditions most of them were. In the concluding section, "The Emigrants' Contribution to Sweden" is outlined. A "name list" gives an idea of the great significance of refugee contributions to virtually all scientific and cultural areas. The paper ends with a homage to Nelly Sachs, "Jewess and Berliner", Swedish citizen and German author, and ultimately one of those personalities who belong to all mankind as long as the chain of suffering remains unbroken" (Bengt Holmqvist).

tier för att man hade släktingar i Sverige, som sedan en längre tid tillbaka bodde i landet, att man icke skulle ligga de sociala myndigheterna till last eller att man hade för avsikt att lämna Sverige efter en kort tid. Detta bevisades lämpligast genom egna kontanta medel eller ett inresevisum till ett annat land. Den 9 september 1938 kungjordes att alla de personer skulle avvisas, som icke kunde lämna dessa garantier. Som bevis för dem godtogs enbart en s. k. gränsrekommendation, som endast kunde utfärdas av en svensk diplomatisk representation i utlandet. Från och med den 4 april 1939 måste dessutom "rastillhörigheten" uppges, när man ansökte om inresetillstånd eller gränsrekommendation.

Mot denna utveckling protesterade under sommaren och hösten 1938 flera organisationer och enskilda personer. Socialdepartementet be-

gärde ett ställningstagande av socialstyrelsen, som hade hand om flyktingfrågor. Dessa publicerades i "Sociala meddelanden. Nr. 11. 1938". Man konstaterade inledningsvis, att 1.261 tyska eller österrikiska flyktingar den 1 november 1938 vistades i Sverige. Man medgav dessutom, att denna siffra visade, att alla påståenden om en flyktinginvasion till Sverige var felaktiga. Men man opponerade sig mot alla förslag att upphäva bestämmelserna om invandrarkontroll eller om lättnader för judiska flyktingar. Dessutom tog man klart ställning mot önskemålen att behandla judiska flyktingar som politiska. Man var rädd för att Sverige "skulle bli den port, genom vilken Tysklands icke-ärier" skulle söka sig ut ur sitt hemland. De skulle sedan stanna i Sverige, eftersom inget annat land vore villigt att ta emot dem. Dessutom skulle det knappast röra sig om politiska

flyktingar, eftersom judarna hade kunnat leva i Tyskland sedan 1932 utan att man hade företagit sig något emot dem i samband med deras politiska verksamhet. I ställningstagandet ifrågasattes t. o. m. om de svenska medborgarna, som tog emot "så kallade icke-ariere" eller bjöd dem till Sverige, handlade lojalt mot sitt land.

De enskilda fallen, som refererades i Sandler-kommissionens rapport, visar med all tydlighet, att alltför många inom den statliga förvaltningen var angelägna om att skydda den svenska arbetsmarknaden eller det svenska folket mot 'icke-ariernas' intrång. Den tjänsteman inom utlänningsbyrån, Robert Paulson, som hade hand om kontrollavdelningen och som de facto avgjorde alltför många flyktingars öde, var känd för sitt samröre med den tyska säkerhetstjänsten. Men även en naiv aningslöshet var mycket utbredd. Så deklarerade byrådirektör Drougge i "Social årsbok 1939", att de judiska flyktingarna "ännu sällan var hotade till liv och lem". Myndigheterna "rekommenderade en restriktiv politik enbart för att så att säga reservera rum för framdeles ankommande flyktingar i mera svår belägenhet". Drougge kallar sedan denna politik "konsekvent och i grund och botten human".

Från och med hösten 1941 tycks denna "svåra belägenhet" ha konstaterats, eftersom restriktionerna mot den 'icke-ariska' invandringen lättades. Alla inresetillstånd beviljades, men man måste komma ihåg, att Tyskland nästan samtidigt, den 31 oktober 1941, utfärdade ett utreseförbud. Sandler-kommissionen kunde bara konstatera, att av denna anledning de flesta inresetillstånd icke kunnat utnyttjas. Rapportens slutomdöme i sammanfattningen är ganska hårt. Enligt kommissionens uppfattning borde det ha varit möjligt att klara av alla de svårigheter, som en mera liberal invandringspolitik gentemot de judiska flyktingarna hade medfört.⁵ Den svenska flyktingpolitiken bestämdes under åren före krigsutbrottet nästan uteslutande av egoism och rädsla: inför den påstådda konkurrensen om arbetstillfällena, inför alltför starkt 'icke-ariskt' inflytande och inför den 'stora grannen' i söder.

Den svenska opinionen och flyktingarna

I allmänhet accepterade den svenska opinionen denna politik.⁶ Skälen till denna 'egoism' är närmast att söka i en allmän avoghet gentemot

främlingar överhuvudtaget och i en latent antisemitism. Sådana krafter kunde ofta för sina syften utnyttja en genuin och helt förståelig rädsla om arbetstillfällena. Man bör inte glömma att depressionens år bara låg en kort tid tillbaka och att framförallt akademiker, men även tjänstemän och arbetare samt småföretagare och affärsmän gick i ständig fruktan för att mista sina jobb. Frågan blev akut redan 1934, när Sveriges yngre läkarförbund protesterade emot att den kände tysk-judiske gynekologen Bernhard Zondek hade sökt en tjänst i Sverige. Ett annat exempel var det rabalder som uppstod, när professor David Katz hösten 1937 skulle utnämnas till professor vid Stockholms högskola.

Men den absoluta höjdpunkten nåddes i februari/mars 1939 bland annat genom det berömda "bollhusmötet" i Uppsala den 17 februari 1939. Vid detta möte antogs med 548 röster mot 349 en resolution, som tog ställning mot en invandring av intellektuella flyktingar till Sverige. Uppsalas studenter ville

"till konungen framföra en underdånig anhållan om att den akademiska ungdomens framtida existensmöjligheter icke måtte äventyras genom att främmande intellektuell arbetskraft placeras på poster som kunna besättas med välmeriterade svenska män och kvinnor. Med stigande oro följa Uppsala studenter utvecklingen. Det synes oss i detta läge vara en rätt och en plikt att som vår mening uttala att den naturliga medkänslan med andra's lidanden icke bör få leda till åtgärder, som för Sveriges del måste skapa hittills okända problem av ödesdiger art."⁷

Dessa "okända problem av ödesdiger art" var de vanliga: bekymren om arbete och om 'den svenska rasens renhet'. Det är svårt att avgöra vilket argument, som var det primära. De gick hand i hand, och enligt min uppfattning tycks man från högerextremistiskt och svensk-nazistiskt håll ha skjutit arbetsmarknadsfrågan i förgrunden, för att kunna genomdriva sina egentliga, rasistiska mål. Redan den 6 februari 1939 hade studenter i Stockholm genomfört ett fackeltåg. På ett avslutande möte talade bland annat den Medicinska föreningens ordförande Gunnar Biörck. Han krävde ett stopp för den pågående 'invandringsvågen' — i det aktuella fallet bestod 'vågen' av tio österrikiska läkare, som hade fått inresetillstånd. Han ansåg det dessutom mindre välbetänkt, om främmande folk utan känsla för svenskt psyke och utan säker kännedom om det svenska språket skulle

ha hand om allvarligt sjuka svenskar. Ett tredje 'appellmöte' ägde rum i Lund den 6 mars 1939. Det antog en resolution, som liknade den i Uppsala. Om denna församling rapporterade det tyska konsulatet till "Auswärtiges Amt" i Berlin, att invandringsfrågan främst hade behandlats ur arbetsmarknadssynpunkter och att raspolitiska argument icke hade spelat någon större roll.⁸

Mot denna utslätande och egoistiska hållning reagerade man framförallt från socialistiskt och vänsterliberalt håll, men dessa röster trängde inte fram i någon nämnvärd utsträckning. Företrädarna för de mosaiska församlingarna yttrade sig knappast offentligt. Antagligen var de rädda för att provocera fram den latent antisemitismen,⁹ och denna rädsla delades, som Hans Lindberg påvisar, även av den svenska regeringen. Av stor betydelse för denna försiktiga hållning från de officiella judiska talesmännens sida var, enligt min uppfattning, också att de svenska judarna till en stor del hade assimilerats; de kände sig som svenskar. Dessutom utgjorde de enbart en liten minoritet i landet. Den största församlingen, den i Stockholm, hade 1933 bara 4.000 medlemmar.

Flyktinghjälpen

Det oaktat gjorde judarna i landet helt uppenbart en stor *ekonomisk* hjälpsats. Detta framgår bland annat av rapporter i *Judisk Krönika* och i *Judisk Tidskrift*. 1941 understödde "Mosaiska församlingens hjälpkommitté" ca 150—200 personer. En vuxen fick visserligen enbart 100 kronor/månad och ett äkta par utan barn 150 kronor, men dessa belopp torde ha räckt till det allra nödvändigaste. Dessutom delade kommittén ut bidrag till åtminstone två barnhem för tysk-judiska barn i Sverige, till Hechaluz-verksamheten (se s. 34 f) samt till "Kristinehovs internatskola" i Västraby, Skåne. Internatet hade grundats 1934 och existerade — efter en senare omplacering till Osby enbart som barnhem — fram till krigsslutet. Undervisningen meddelades på tyska och hebreiska. Målet var att förbereda för ett framtida liv i Palestina. Både Hechaluz och "Kristinehovs internatskola" ingick i transmigrationskvoten. Dess medlemmar resp. elever hade förbundit sig att lämna Sverige vid första lämpliga tillfälle efter utbildningens avslutning. Transmi-

grationen stöddes både av de svenska myndigheterna och av de ansvariga inom Mosaiska församlingen. Det är därför inte heller förvånande, att bidragen till en vidareutvandring till Palestina eller USA under tiden 1933—1941 uppgick till större belopp¹⁰ än de som utgick till den direkta verksamheten bland flyktingar i Sverige.

Bland annat detta faktum tycks visa att den Mosaiska församlingens ledning var angelägen om att hålla invandrarnas antal så lågt som möjligt. Så deklarerade kamrer Mauritz Grünberger som representant för Mosaiska församlingen den 30 september 1938 i Svenska Dagbladet att denna enbart strävade efter att ge "hjälp till självhjälp". Om den hjälpbehövande icke inom rimlig tid kunde försörja sig själv, så gav man honom respengar till ett annat land. På så sätt skedde "ett naturligt urval" och bara de duktigaste individerna stannade i Sverige.

Det bör även påpekas att "Mosaiska församlingens hjälpkommitté" enbart tog hand om trosfränder. T. o. m. den som var gift med en icke-jude kunde ha svårt att få hjälp. De övriga 'icke-arierna' var hänvisade till politiskt styrda kommittéer såsom "Arbetarrörelsens flyktinghjälp" och "Röda Hjälp", om de hade sin politiska hemvist i dessa partier eller rörelser. Andra fick vända sig till "Insamlingen för landsflyktiga intellektuella", vars medel var ytterst begränsade. Särskilt svårt var läget för de judar, som hade övergått till kristendomen. Dessa understöddes endast av kyrkliga hjälpkommittéer, som var bristfälligt förberedda. Ett viktigt undantag utgjordes av Svenska Israelmmissionen, som framförallt tog hand om de judar, som hade flytt ur Österrike. Dessutom lyckades den ordna flera barntransporter ur det nazistiskt behärskade Mellaneuropa, främst genom initiativ från fru Sylvia Simson, som själv i sista stund undkom från Berlin. Dessutom fanns det flera lokala hjälpkommittéer i de större städerna som Göteborg, Malmö, Lund, Norrköping och Eskilstuna. Dessa omhändertog främst judiska intellektuella samt de medlemmar ur arbetarrörelsens otaliga smågrupper, som icke fick hjälp av de stora organisationerna. Dessutom fann nästan alla "hemlösa" flyktingar — även de som uppbar understöd — ett slags andra hem i folkhögskolan Birkagården, som stod under ledning av Elisabeth och Gillis Hammar, samt i "Internationella foyern", som i februari 1935 ha-

de grundats av flera privatpersoner, bland dem Matilda Widegren, Stig Bendixon, Ruth Philip samt Greta Lamm. Här möttes flyktingarna främst som medmänniskor och icke som 'fall'.¹¹

Det är tydligt att "Mosaiska församlingens hjälpkommitté" av emigranterna icke alls uppfattades som ett 'andra hem'. Kritiken bland flyktingarna mot dennas verksamhet var ganska hård. Yttranden som "Während meiner Flüchtlingszeit hatte ich Kontakte zur Mosaischen Versammlung in Göteborg, Stockholm und Malmö, allerdings sind meine Erinnerungen die denkbar schlechtesten" är icke sällsynta. Även från svensk sida kan man konstatera flera kritiska röster. Så skrev Anna Laser, då ordförande för den judiska studentklubben:

"Att döma av de svenska judarnas beteende verkar det som om dom betraktar emigranterna som /.../ ovidkommande främlingar. /.../ Emigranterna lever isolerade, de svenska judarna känner dem knappast och vill kanske rent av inte känna dem" (*Judisk Krönika*, April 1943).

Stig Bendixon, som konstaterar "motstridiga krafter" inom Mosaiska församlingen, beskyller rent av en del av de ansvariga för emigrantfientlighet. "Överrabbin Ehrenpreis /.../ var känd som flyktingfiende. När flyktingar kommo till honom, frågade han dem: 'Varför far Ni inte tillbaka till Tyskland?'"¹² Andra, som angrips av honom, är Frank Hirsch och till en del även Gunnar Josephson. Den förstnämnde "hade det största praktiska inflytandet". Han

"var en assimilerad jude, med svensk högeråskådning, utan sinne för judisk religiositet — mot ortodoxa judar var han direkt fientligt stämd. Han ansåg att Sverige borde begränsa sig att taga emot flyktingar, som voro duktiga och kunde passa i det svenska arbetslivet /.../.

Gunnar Josephson, vilken Stig Bendixon, som han påstår, "alltid var vän med",

"kom väl i sitt handläggande av flyktingfrågorna att i praktiken stå rätt nära Hirsch, men i motsats till Hirsch hade han judisk religiositet och i motsats till Hirsch hade han verkligt mänskligt medlidande".¹³

Andra svenskar, som var aktivt verksamma inom flyktinghjälp, framförde liknande åsikter. Mia Leche-Löfgren talade om "de svenska

judarnas rädsla för att genom ökad immigration skapa en judefråga i Sverige".¹⁴ Amelie Posse

"blev emellertid både förvånad och lite ledsen, när några av mina gamla vänner som just tillhörde denna kategori av svenska 'kvalitetsjudar' ogillande förebrådde mig denna sida av min hjälpverksamhet. De var tydligen rädda för att judarnas sociala genomsnittsnivå i Sverige skulle sänkas om man tog in för många utifrån och att man härigenom löpte en viss risk att även i vårt land en så kallad judefråga skulle uppstå".¹⁵

Det är beklagligt att frågorna om Mosaiska församlingens hjälpinsats och flyktingpolitik icke har studerats närmare. Det tycks fortfarande vara ett 'öppet sår'. Redan i början av 1945 beskyllde socialminister Gustav Möller Mosaiska församlingen för en viss njugghet, då han förklarade, "att den svenska regeringen, då det gällde att släppa in judar i landet var minst lika generös som den mosaiska församlingen i Sverige". Gunnar Josephson replikerade med ett öppet brev. Han påstår "att församlingen /.../ icke på något sätt velat i restriktivt anda påverka myndigheterna /.../".¹⁶ Mosaiska församlingen hade varit bunden av de riktlinjer, som dragits upp av de svenska myndigheterna. I en redaktionell kommentar i samma nummer fördelades ansvaret mellan de bägge 'kontrahenterna':

"Den historiska sanningen bakom detta meningsutbytet är väl den att såväl de svenska myndigheternas som mosaiska församlingens flyktingpolitik växlade, beroende på tidslägets förändringar. Under hitlerregimens första år, då hitlersympatierna inom Sveriges ledande samhällsskikt var rätt stora, förde mosaiska församlingen i Stockholm, i parallellitet med socialstyrelsen, en mycket restriktiv flyktingpolitik. /.../ När stämningen i Sverige efter 1938 blev mera prononcerat antinazistisk, ansåg sig man på judiskt håll — liksom inom socialstyrelsen — kunna våga sig på ett större mått av liberalism. Men då var det tyvärr i de allra flesta fall för sent".

Men det kvarstår ändå en viktig fråga, ställd i indirekt form i en hyllningsartikel till Gunnar Josephson med anledning av hans 60-årsdag:

"Det är möjligt att än flera skulle ha kunnat räddas, om dennas (den mosaiska församlingens) ledning gått mer bröstgänges tillväga, krävt mera av regeringen och utsatt denna för ett hårdare moraliskt tryck" (*Judisk Tidskrift*, Juli 1949).

Men det är som sagt vi — och artikelförfattaren — som har ett facit i handen. Bara en noggrann framtida specialstudie av hela problematiken kanske kan komma fram till en rättvis 'dom'. Denna borde även ta speciell hänsyn till de psykologiska frågorna, som är ganska påträngande, och icke enbart stödja sig på arkivmaterial. Dessutom skulle den nog visa att i många fall den bästa hjälpen ej utgjordes av pengar, utan av ett vänligt bemötande, ett intresserat lyssnande och ett verkligt deltagande.

Judarna inom emigrantföreningarna

Bland de talrika tyskspråkiga emigrantföreningarna, som grundades delvis redan på 30-talet och som framförallt florerade efter nazismens nederlag vid El Alamein och Stalingrad 1942/43, fanns det enbart ett fåtal, i vilka judar dominerade. Detta är kännetecknande för den politiska splittringen bland de tysktalande judarna och för deras strävan att icke längre befatta sig med tyska eller österrikiska problem. Däremot spelade några enskilda judar en stor roll inom dessa, främst politiskt orienterade grupper. Nämnas bör här Bruno Kreisky, som ledde både de österrikiska socialdemokraterna och den mindre deciderat politiska "Österrikiska föreningen i Sverige",¹⁷ Ludwig Lewy och Otto Friedländer inom den tyska socialdemokratiska gruppen, Wolfgang Steinitz och Hans-Jürgen Cohn-Peters inom den kommunistiska. De tre sistnämnda var också tillsammans med Ernst Emsheimer ledande inom "Freier Deutscher Kulturbund" (FDKB). FDKB, som sade sig representera "das Andere Deutschland", torde även ha haft en stor andel judiska medlemmar. Dessa var främst intresserade av dess kulturella verksamhet, utan att de för den skull ville delta i ett återuppbyggande av ett nytt Tyskland. Detta gäller även de judiska medlemmarna i de österrikiska föreningarna. Skådespelarna Hermann Greid och Peter Winner var bland de främsta 'aktiva' i "Freie Bühne", som uppträdde 1943—1945, där även den österrikiske juden och kommunisten Robert Peiper medverkade. Slutligen deltog — i protest mot den påstådda kommunistdominansen inom FDKB — Hans-Joachim Schoeps och filosofiprofessorn August Gallinger i grundandet av den tämligen konservativt inriktade "Deutsche Vereinigung von 1945" (DV 1945).

Men enbart "Emigrantenselbsthilfe" (Emigranternas självhjälp) var uteslutande judiskt orienterad. Den grundades i november 1938 och bland de personer, som tog initiativet, fanns många, som samtidigt eller längre fram spelade en roll inom Mosaiska församlingen, inom den politiska emigrationen eller inom "Emigrantenselbsthilfe".¹⁸ Bland dessa kan nämnas Ernst Baburger, ordförande under större delen av föreningens verksamhet, Ernst Emsheimer, Jakob Forchheimer, Fritz Hollander, Ludwig Lewy, Wilhelm Michaeli, Moritz Pineas, Wolfgang Steinitz samt Siegfried Pawel, som ofta betecknas som eldsjälarna bakom föreningen under 40-talets första hälft.

Framförallt under de första åren hade föreningen stor betydelse. Denna blev mindre först under senare hälften av 40-talet, när assimilationen hade satt in på allvar. I ett upprop, som spreds i samband med föreningens grundande, vände man sig till dem, som tidigare efter sin egen invandring hade upplevt likadana problem. Man sade sig vilja stödja den redan existerande hjälpverksamheten på de områden, där "Emigrantenselbsthilfe"-medlemmarna hade goda förutsättningar att lämna sina bidrag. I synnerhet ville man ägna sig åt kulturell verksamhet genom föredrag, studiecirklar och konstnärliga tillställningar samt åt praktisk-social hjälp, d. v. s. åt språkundervisning,¹⁹ hjälp vid översättningar och åt bostadsförmedling. Uppropet undertecknades även av en rad svenska personligheter, bland dem Stig Bendixon, Isaac Grünewald, Isaac Jundell, Erik Wolff, Hugo Valentin och Sara Gottfarb. Däremot fanns ingen av de officiella representanterna för Mosaiska församlingen med. Detta kan tyda på att man icke ville engagera sig, åtminstone icke officiellt. Ett andra upprop under december 1938 talade om, att det första hade funnit stor genklang. Det räknade upp fem olika utskott, som hade bildats inom föreningen. Dessa hade hand om vårdfrågor, omskolningsverksamhet, transmigrationsfrågor, kulturell verksamhet samt allmän rådgivning. Efter krigsutbrottet drog sig "Emigrantenselbsthilfe" tillbaka från offentligheten och ägnade sig framförallt åt intern verksamhet och välörenhet.

Härvid skulle det kulturella arbetet komma att inta en särställning. En namnlista i den ovan anförda¹⁸ redovisningen över "Emigrantenselbsthilfe"-verksamheten upptar mer än hundra namn på medverkande. Det fanns en

kör under ledning av den österrikiske kompositören Hans Holewa och en amatörteatergrupp under ledning av Hermann Greid. Den 13 och 14 februari 1939 hade man t. o. m. hyrt Lilla salen i Konserthuset för att genomföra en kulturfest med ett föredrag över det programmatiska ämnet "Lessing und die Juden" samt med ett omfattande teater- och musikprogram. Man framförde ring-parabeln ur *Nathan der Weise* av Lessing, komedin *Die Juden* av samma författare samt slutkören ur Stefan Zweigs skådespel *Jeremias*. Under samma vintersäsong 1939 noterades ytterligare fyra föredragsaftnar, där talare som Marcus Ehrenpreis, professor Ernst Cassirer och Hans-Joachim Schoeps behandlade så olika ämnen som "Die Juden-austreibung aus Spanien 1492", "Kant und Rousseau" samt "Franz Kafka — ein jüdischer Dichter unserer Zeit", med all sannolikhet det första föredraget om Kafka i Skandinavien överhuvudtaget. Säsongen avslutades med en konsertafteon den 17 och 18 april, där pianisterna Hans och Lilli Eppstein, Hertha Fischer samt Hans Holewa, violinisterna Johannes Velden och Walter Stein samt sångarna Maria Spilga och Julius Tarschis framförde verk av Bach, Mozart, Beethoven, Mahler, Debussy, Respighi och Holewa.

Dessa föredrag, pjäser och musikframträdanden ger en föreställning om den kulturella verksamheten, vars betydelse för den enskilde emigranten icke kan överskattas. Just detta 'kulturarbete' förde med sig att man kunde glömma vardagens bekymmer för några timmar och samlar kraft för att härda ut. Beträffande är, att den avtog med den fortskridande assimilationen efter krigets slut och att "Emigrantenselbsthilfe" till slut enbart fungerade som en 'sällskapsförening' utan utåtriktad verksamhet.

Nästan uteslutande av judiska emigranter grundades den 19 september 1944 "Interessengemeinschaft deutschsprachiger Emigranten" (Emigranternas skyddsförening). Den ville samla alla emigranter för att kunna genomdriva deras eventuella skadeståndsanspråk gentemot Tyskland och för att fungera som 're-missinstans' gentemot de svenska myndigheterna. Den upplöstes redan i mars/april 1949, utan att ha spelat någon nämnvärd roll som emigranternas språkrör eller som samordnande instans för "Wiedergutmachungsansprüche".

Andra 'judiska' emigrantföreningar existera-

de icke, om man bortser från Hechaluz-gruppen. Denna hade ett sionistiskt-socialistiskt program, och dess mål var redan före 1933 en utvandring till Palestina för att hjälpa till vid byggandet av ett nytt samhälle. Dess historia i Sverige börjar 1933, när den svenske regementsveterinären och sionisten Emil Glück inleder förhandlingar med myndigheterna för att kunna hämta tyska och sedermera även österrikiska ungdomar till Sverige. Dessa skulle här genomgå en 18-månaders jordbruksutbildning och sedan fortsätta sin resa till Palestina. Den ursprungliga kvoten omfattade enbart 10 personer per år, men höjdes 1938 till 100.²⁰ Fram till slutet av 1938 hade 312 medlemmar i Hechaluz kommit till Sverige, av vilka 144 hade fortsatt sin resa. 79 av dessa hade rest till Palestina och 51 till vidareutbildning i Danmark och Storbritannien. I slutet av 1939 uppehöll sig sammanlagt 288 "chawerim" i landet, men 59 begärde sitt utträde ur Hechaluz strax efter ankomsten.²¹ I slutet av 1940 bodde 266 medlemmar i Sverige, av vilka 103 de därpå följande åren lämnade organisationen.

Hechaluz hade sina "centra" i södra Sverige, främst i Skåne. Under åren 1936—1940 existerade dessutom en kibbutz i Svartingtorp, som delvis finansierades av Mosaiska församlingen. Organisationens medlemmar träffades regelbundet i dessa "centra" för viss studieverksamhet. Den skulle förbereda på ett liv i Palestina. Svårigheter och konflikter uppstod framförallt om frågan, hur pass långt man skulle anpassa sig till svenska förhållanden, när efter ockupationen av Norge och Danmark en flyttning till Palestina verkade alltmer avlägsen. De som hyllade 'kollektivet' rådde ofta i strid med dem, som ville leva ett 'eget liv'. Konflikterna återspeglas gång på gång i tidskriften "Hapoel", som existerade mellan 1944 och 1946, och i cirkuläret "Rundbrief", som utkom från och med 1945. I dessa ställs organisationens 'helhetsanspråk' hela tiden gentemot individens rätt att förverkliga sig själv.

Hechaluz fick på nytt stor betydeles, när en stor grupp judiska fångar ur de befriade koncentrationslägren efter krigets slut nådde Sverige. 1946 hade den t. o. m. 365 medlemmar. Dessa undervisades i olika skolor, som hade organiserats av Mosaiska församlingen och Hechaluz. Günther Cohn, en av ledarna i gruppen, påstår att undervisningsplanen var

synnerligen sionistiskt-socialistiskt inriktad, men att den dåvarande ledningen för Mosaiska församlingen icke såg detta med blida ögon, eftersom den hade en antisionistisk inställning. Transmigrationen till Palestina stötte dessutom på stora svårigheter, eftersom Storbritannien enbart släppte in mindre grupper i landet. Man fick delvis organisera illegala transporter, som nådde Palestina bara efter väldiga strapasser. Nästan 40 % av alla medlemmarna stannade till slut i Sverige och assimilerades. Med de övriga tyskspråkiga grupperna samarbetade Hechaluz enbart inom "Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten" i Stockholm, men till sina möten och studiedagar inbjöd man i regel flera av de socialistiskt orienterade tyskspråkiga emigranterna.

Denna internationella grupp, ofta kallad "Kleine Internationale", vars sekreterare var Willy Brandt, var en sammanslutning av socialdemokratiska och socialistiska emigranter från ett flertal länder. I dess arbete deltog bland annat partimedlemmar från Norge, Danmark — bland annat Henry Grünbaum — Ungern, Polen, Spanien, Frankrike, Island, de baltiska staterna, Tjeckoslovakien, Sudeterna, Österrike och Tyskland samt Hechaluz. Bland de ledande personerna kan här nämnas Bruno Kreisky och Stefan Szende. Denne stridbare publicist och föredragshållare var en ungerskfödd jude, som 1935 efter några år i Österrike och Tyskland samt i tyskt koncentrationsläger hade hamnat i Sverige.

Assimilation, återvändo eller inte efter 1945

De emigrerade judarna var på inget sätt en homogen grupp, utan det enda gemensamma var deras öde, den terror de var utsatta för. Politiskt och ideologiskt återspeglade de det tyska och österrikiska samhället de hade lämnat.

En konservativ som Hans-Joachim Schoeps, hade 1934 erbjudit Hitler, att träda i den senares tjänst med den av honom ledda judiska ungdomsgruppen "Deutscher Vortrupp". Hans återresa till Tyskland år 1946 var en självklarhet för honom. Han drevs av "Vaterlandsliebe", av kärlek till ett land, som hade kastat ut honom, men dit han längtade tillbaka. Han är numera professor i religionshistoria vid universitetet i Erlangen och känd som en av de

sista ärkekonserverna anhängarna till den preussiska monarkin, representant för "den deutschen Juden", som icke alls hade varit sällsynt före 1933. Även en del kommunistiska judar som Steinitz och Cohn-Peters och socialdemokrater som Bruno Kreisky återvände. Den politiska övertygelsen och en het önskan att delta i återuppbyggnadsarbetet var starkare än alla minnen av förföljelser. De hade inte tappat sin tro på "das Andere Deutschland" eller ett fritt Österrike. Men deras antal var ringa. Av de tyskspråkiga judar, som hade tagit sin tillflykt till Sverige, reste uppskattningsvis ca 10 % tillbaka. Några, kanske upp till 15 %, fortsatte sin vandring till Palestina, där de hittade ett nytt hem. Sionismen var icke alltför utbredd i Tyskland före 1933 och var inte heller stor bland de tyskspråkiga judar som hade hamnat i Sverige.

De flesta av dessa valde att stanna i Sverige. Hos många, framförallt i den äldre generationen, är det påfallande, hur djupt förankrade de var i tysk kultur och tyska traditioner. Verksamheten i en diskussions- och föredragscirkel som "Philosophischer Diskussionskreis", som grundades 1940 av bland annat de tyska judarna Marcus, Schirren och Gallinger och som återuppstod 1951 som "Sonntagskreis" under tillskyndan av bland annat Berendsohn, Simson och Heilbronn, en sådan cirkel återför tankarna till den tyska och österrikiska "Bildungsbürgertum", som oåterkalleligt gick under 1933.²² Det judiska elementet i denna tyska borgerlighet var alltid starkt och "der jüdische Salon" ofta en medelpunkt i det kulturella livet. Här i Sverige fann den inte den grogrund den behövde och tynade bort. Men skälen mot en återresa var långt större än den eventuella hemlängtan. De visar, hur ödesdiger den nationalsocialistiska politiken hade varit gentemot dem, som hade känt sig som tyskar eller österrikare och först 1933 eller 1938 fick upptäcka att de var 'annorlunda'. Man återvände icke eftersom man ville rädda sin självkänsla.

"Wenn jemand, der von einer Gesellschaft, in der er seine Pflicht erfüllt hat und noch einiges dazu —, als 'minderwertig' gestempelt und ausgestossen wird, wieder zu dieser Gesellschaft zurückkehrt, muss er wenig Selbstachtung haben."²³

Man mindes sina anhöriga, som hade gått under i koncentrationsläger:

"Eine Rückkehr, nach Deutschland, das mir meine gesamte Familie getötet hatte (mein Bruder und meine Mutter wurden aus Holland verschickt) und das mich offiziell ausgebürgert hat, war natürlich ganz ausgeschlossen."

Man trodde inte på någon djupare sinnesändring i det gamla hemlandet, utan på att de gamla värderingarna skulle segra igen:

"Ich denke nicht an eine Rückkehr, weil ich mir ein Leben unter den früheren Nazisten nicht denken kann."

Andra visar klart, att man icke längre kände sig som tysk:

"Habe keine Kontakte mehr dort. Verwandte, die wir zurücklassen mussten und die nicht mehr fliehen konnten, sind umgebracht worden. Fühle mich nicht mehr als Deutsche."

Och några avböjer en återresa, eftersom

"ich in Schweden Wurzeln geschlagen habe, ein Experiment, das man nicht beliebig oft wiederholen kann, und weil ich wünschte, dass meine in Schweden geborenen Kinder hier aufwachsen und ihnen, wenn möglich, ähnliche Erlebnisse erspart bleiben wie mir in Deutschland."

Allt detta kan sammanfattas i en enda sammanhängande förklaring, som en av de tyskspråkiga judarna gav:

"Es wäre undenkbar für mich vor dem Hintergrund meiner Erfahrungen. Der grösste Teil meiner Angehörigen ist vergast worden. Ich würde in Deutschland nie mehr eine psychologische Geborgenheit erleben. Ausserdem habe ich in Schweden gelernt, was Demokratie als Lebensstil bedeutet. Ich erlebe keine Schwierigkeiten, mich mit der schwedischen Gesellschaft und dem schwedischen Staat zu identifizieren."

Men denna integration i det svenska samhället, som kan konstateras i de två sista svaren, är till en del antagligen bara ytlig. Så konstateras det:

"Schweden ist mitschuldig an der Ermordung meiner Mutter und meines Bruders, weil es ihnen keine Einreise gewährte (für meinen Bruder nicht einmal die Durchreise), auch hat man mich nicht als gleichwertige Mitbürgerin mit meinem Beruf akzeptiert. Wenn man Arbeiten von mir annahm, so nur aus Versehen gewissermassen und unter Pseudonym. Kurz und gut: ich habe kein Liebesverhältnis zu Schweden. Schweden ist gut — für die Schweden."

För denna tyskspråkiga författarinna, Hilde Rubinstein, som fortfarande är bosatt i Sverige, är emigrationen utan slut. Den är

"eine Widrigkeit, die mehr ist als vorübergehende Flucht, nämlich endlos. Weil man im neuen Land zu spät anlangte, um Wurzeln fassen zu können, und dem alten zu sehr entfremdet ist, um sich auch nur entschliessen zu können, dort wieder Wurzeln zu fassen".

Även om de yttre livsbetingelserna var och är goda, så lyckades bara en del av de judiska flyktingarna assimilera sig i Sverige. För somliga var Sverige "ein notwendiges Übel", samtidigt som andra hittade sitt nya hemland just i detta land. Otto Friedländer, jude, vänster-socialdemokrat, publicist, 'skaldade' 1951 sitt tack till Sverige,²⁴ en summering av sitt liv. Detta förde honom ifrån Weimarrepubliken till emigrationen i Tjeckoslovakiet, Norge och Sverige. Dikten är en epilog till hans eget liv, men även till en hel generations liv:

"Deutschland und Schweden — ein Epilog.

Wir, die uns deutsche Juden nannten,
Wir sind kein fester Menschenkreis auf
dieser Erde mehr,
Weil sie uns jagten, peinigten und brannten,
Wir litten alle ohne Gegenwehr.
Aus der jahrhundertlangen Nachbarschaft
Ist die Gemeinschaft nicht geworden.
Die alten Träume kreisten um das Mittelmeer,
Doch meine Heimstatt fand ich hoch im Norden,
Dort, wo die Menschen frei in der
Gemeinschaft wohnen,
Dort, wo man Alte pflegt und für
der Jungen Eigenleben sorgt.
Wo nicht die Führerkulte und die
falschen Religionen
Dem die Gefolgschaft sichern, der
sich hohlen Ruhm erborgt.
Dort, wo man Kompromisse liebt
und Kommissionen
Und auf die Propaganda wenig gibt,
Da können Menschen friedlich miteinander wohnen,
Weil jede Lüge vor dem Wahrheitsdrang zerstiebt."

Meningarna går som synes vitt isär. Även i detta sammanhang finns det ingen större gemensamhet bland de tyskspråkiga judiska emigranterna i Sverige.

Emigranternas insatser för Sverige

Trots allt var Sverige som "Aufnahmeland" eller "Gastland" icke sämre, utan med säker-

het bättre än andra länder. Och genom sina kulturella, konstnärliga och vetenskapliga insatser visade flyktingarna, de politiska och de judiska, sin tacksamhet. Det är omöjligt att värdera 'kvaliteten', 'storhetsgraden' eller 'viktigheten', men den följande, kortfattade överblicken kanske ger en uppfattning om deras sammanlagda verksamhet. Ändå är den begränsad till de 'stora' namnen, och 'gräsrötternas' betydelse beaktas här icke alls.²⁵

Arkitekten Forbat kan kallas för en av klassikerna inom svensk stadsplanering, Lise Meitner undervisade vid Tekniska Högskolan och professor Viktor Kafkas arbete "måste betecknas som nyttigt och värdefullt för Sverige och den svenska vetenskapen". Men samtidigt fick denna medicinska kapacitet enbart sysselsättas som arkivarbetare. Juristen Gerhard Simson, även han arkivarbetare under några år, blev hedersdoktor vid Uppsala universitet, kansli- rådgivare i justitiedepartementet och en av de främsta experterna inom "vergleichende Rechtswissenschaft". Wilhelm Michaeli hjälpte otaliga före detta landsmän med deras juridiska problem, framförallt i samband med "Wiedergutmachung", samtidigt som han i *Internationales Privatrecht nach schwedischem Recht und schwedischer Rechtsprechung* presenterade svensk lag och lagstiftning för en tyskspråkig publik. Juristen och publicisten Kurt Stillschweig granskade *Nationalsozialistische Rättsuppfattning* och dokumenterade sig genom sina böcker *Judarnas emancipation. En återblick* samt *Det judiska minoritetsproblemet. En efterkrigsfråga* som den mest sakkunnige i Sverige på dessa områden. Fritz Croner och Joachim Israel representerar visserligen två vitt skilda generationer, men bägge två är bland de namnkunnigaste sociologerna i Sverige. På psykologins och pedagogikens områden kan nämnas David och Rosa Katz samt Michael Wächter. Ernst och Renée Sulzbach har spelat en viktig roll som utgivare av ett stort antal antologier av tyskspråkig litteratur. Komponisten Werner Wolf Glaser och journalisten Herbert Connor gjorde stora insatser på musikundervisningens område och Fritz Mockrauers namn finns inskrivet i folkbildningens och folkhögskolornas historia, både den svenska och den tyska. Ernst Cassirer var filosofiprofessor vid Göteborgs Högskola och Manfred Moritz representerar praktisk filosofi vid Lunds universitet. Walter Berendsohn, f. d. professor vid Hamburgs universitet och 1943—1970 arkivarbetare, gjorde

en stor insats som Strindbergforskare, samtidigt som han publicerade otaliga uppsatser, recensioner och böcker om den tyska litteraturen. Han igångsatte nästan hela forskningen på den tyskspråkiga exillitteraturens område och kallas med all rätt dess nestor. Men varken Tyskland eller Sverige erbjöd honom efter krigsslutet det verksamhetsområde, han hade varit förtjänt av. Hedersdoktoratet vid Stockholms universitet var ett sent erkännande av hans ovärderliga insatser. Inte heller Käte Hamburger, ett stort namn inom germanistiken, fick det gensvar i Sverige, som hon var värd. Hon lämnade landet så sent som 1956 efter att ha blivit kallad till en professur vid Stuttgarts tekniska högskola. Erich Wittenberg, Rudolf Zeitler, Wilhelm Schwabacher, Ernst Emsheimer och Richard Engländer slutligen representerade olika grenar inom de historiska vetenskaperna. Werner Wolf Glaser och Hans Hölle framträdde som komponister, Peter Weiss i sina unga år som målare, och inom teaterns värld blev Herman Greid "kyrkospelens fader" i Sverige, efter att ha regisserat arbetarrörelsens talkörer på 30-talet. Harry Schein är för närvarande den 'grå eminensen' bakom den svenska regeringens massmediapolitik. Inom publicistiken gjordes stora insatser av Stefan Szende — hans bok *Den sista juden från Polen* var 1944 en av de första om jedeförföljelserna överhuvudtaget — Otto Friedländer, Berthold Josephy, Robert Braun, Günter Dallmann, Erwin Leiser, Paul Patera, Günter Stiel samt Ernst Benedikt.²⁶ Sist, men inte minst finns det flera tysk- eller österrikiskfödda judiska författare, som är eller har varit verksamma i Sverige. Kurt Friedländer, Thomas Theodor Heine, Gusti Stridsberg, Robert Braun, Hilde Rubinstein, Alexander och Peter Weiss samt Werner Lansburgh återvänder i sina verk ofta till det, som har varit, de försöker förklara för sig själva och för sina läsare "Hur kunde det ända?" och framställer svårigheterna med att vara "flyktingar", att vara "hemlösa", att vara tvungna att anpassa sig.

Men ingen av dem ha lyckats tolka människornas, judarnas lidande på samma sätt som Nelly Sachs. Hennes budskap är mänskligt, är humanistiskt i ordets sanna betydelse. Det riktar sig till de överlevande, till förföljarna och de förföljda. Den främste kännaren av hennes verk, litteraturkritikern Bengt Holmqvist, kallade henne "judinna och Berlinerin, svensk

medborgare och tysk författare och slutligen en av dessa gestalter, som tillhör mänskligheten, så länge denna inte har brutit lidandets cirkel".²⁷ Hon är och kommer att förbli representanten för all de tyskspråkiga judarna, som

fick lämna sina hemländer efter nationalsocialisternas maktövertagande. Hennes dikt *Kommt einer* är en vädjan, att ta hand om alla bortdrivna, alla emigrerade, alla hemlösa. Den inbegriper emigrationens tragik under alla tider.

Kommt einer
von ferne
mit einer Sprache
die vielleicht die Laute
verschliesst
mit dem Wiehern der Stute
oder dem Piepen junger Schwarzamseln
oder
auch wie eine knirschende Säge
die alle Nähe zerschneidet —

Kommt einer
von ferne
mit Bewegungen des Hundes
oder vielleicht der Ratte
und es ist Winter
so kleide ihn warm
kann auch sein
er hat Feuer unter den Sohlen
(vielleicht ritt er
auf einem Meteor)
so schilt ihn nicht
falls dein Teppich durchlöchert schreit.

Ein Fremder hat immer
seine Heimat im Arm
wie eine Waise
für die er vielleicht nichts
als ein Grab sucht."

Kommer det någon
fjärranfrån
med ett tungomål
som kanhända riglar
ljuden
med stoets gänggande
eller med koltrast-ungens
pipande
eller
också som en gnisslande såg
skärande sönder allt som är nära —

Kommer det någon
fjärranfrån
med hundens rörelseart
eller
kanske rättans
och det är vinter
så kläd honom varmt —
kan väl också hända
han har eld under sulan
(kanske han red
en meteor)
så förebrå honom inte
om din mattas brännhål skriar —

En främling bär alltid
sitt hemland på armen
likt ett föräldralöst barn
åt vilket han kanske
blott söker en grav.²⁸

Noter

1. Beteckningen "jude" används i fortsättningen för alla dem, som drabbades av nationalsocialismens raslagar. "Mosaisk" är beteckningen för de personer, som tillhörde någon mosaisk eller "jüdische" församling. — Dubbla citationstecken används för direkta citat eller vedertagna uttryck och begrepp; enkla för direkta citat inom en citerad text eller för att markera en viss distans till det sagda.
2. De bästa framställningarna av hela flyktingproblematiken ges i följande böcker: Grossmann, Kurt: *Emigration. Die Geschichte der Hitlerflüchlinge 1933—1945*, Frankfurt 1969; Walter, Hans-Albert, *Asylpraxis und Lebensbedingungen in Europa*, Deutsche Exilliteratur Bd 2, Darmstadt 1972. Jfr. dessutom avsnittet "Die

- Massenflucht aus dem Dritten Reich" i författarens avhandling *Exil in Schweden* (se not 3).
3. Jfr. följande böcker: Lindberg, Hans: *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936—1941*, Stockholm 1973; Müssener, Helmut, *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration in Schweden nach 1933*, München 1974. Uppsatsen kan icke ge en slutgiltig bild av den judiska emigrationen till Sverige under tiden 1933—1945; alltför mycket material är för närvarande otillgängligt. Den avser enbart att ge en första orientering om problematiken och att peka på öppna frågor, som enligt min uppfattning borde besvaras. Författarens avhandling behandlar dessutom hela den tyskspråkiga emigrationen till Sverige

Zusammenfassung: Die deutschsprachige jüdische Emigration nach Schweden seit 1933

Der Aufsatz ist eine erste Bestandsaufnahme der deutschsprachigen jüdischen Emigration nach Schweden. Er wird durch einen kurzen Überblick über die nazistische Rassenpolitik und die Massenflucht aus dem Dritten Reich eingeleitet. Im Anschluss daran wird die Zahl der Flüchtlinge und ihre soziale Zusammensetzung erörtert. Etwa 5.000—5.500 erreichten Schweden; davon waren 70 % Nichtarier; unter den 30 % politischen Flüchtlingen fanden sich aber auch viele Juden. Häufig hatten sie eine akademische Ausbildung; die Schwierigkeiten auf dem Arbeitsmarkt waren sehr gross. Die Abschnitte "Die schwedische Flüchtlingspolitik" und "Öffentliche Meinung und Flüchtlinge" lassen klar erkennen, dass jüdische Flüchtlinge von den schwedischen Behörden diskriminiert wurden und dass Egoismus und Furcht über die Flüchtlingspolitik entschieden. Die Gründe dafür waren die angebliche Sorge um die Arbeitsplätze, der 'grosse Nachbar' im Süden und ein latent vorhandener Antisemitismus; es ist heute schwer, diese drei jeweils auseinanderzuhalten. Gegenstimmen kamen vor allem aus linksliberalen und sozialistischen Kreisen; dagegen verhielten sich die jüdischen Gemeinden abwartend. Diese Abschnitte wie auch der über die "Flüchtlingshilfe" zeigen deutlich, dass erst weitere Forschung das Dunkel erhellen kann, das noch über dem tatsächlichen Einsatz liegt, den die schwedischen Juden für ihre verfolgten 'Rassen'- und Glaubensbrüder geleistet haben. Anzeichen für scharfe Gegensätze innerhalb der Gemeinde und für eine gelinde gesagte reservierte

Haltung gegenüber den deutschsprachigen Juden sind zweifellos vorhanden. Eine Spezialuntersuchung über diese Problematik wäre sehr wichtig. Der Abschnitt richtet aber auch die Aufmerksamkeit auf die Leistungen, die teilweise unter schweren Bedingungen in der Flüchtlingshilfe vollbracht wurden. "Die Juden in den Vereinigungen der Emigration" gibt einen Überblick über die zahlreichen deutschsprachigen Vereinigungen, die vor allem zwischen 1943 und 1946 existierten: die "Emigrantenselbsthilfe" und "Hechaluz" werden gewürdigt. Ein Abschnitt über "Assimilation, Rückkehr oder Nichtrückkehr nach 1945" beleuchtet die Problematik nach Kriegsende durch eine Reihe von Zitaten. Es wird deutlich, dass eine eindeutige Haltung innerhalb jüdischen Kreise nicht existierte; die meisten blieben schliesslich in Schweden, ohne Schweden zu werden. Es fällt im Gegenteil sogar auf, wie tief viele in deutscher Kultur und deutschen Traditionen verankert waren. Zum Abschluss wird auf "die Leistung der Emigranten für Schweden" aufmerksam gemacht; eine 'Namensliste' lässt die grosse Bedeutung der Flüchtlinge für Schweden auf fast allen Gebieten des wissenschaftlichen und kulturellen Lebens erkennen. Der Aufsatz schliesst mit einem Gedicht von Nelly Sachs, der "Jüdin und Berlinerin, schwedischen Staatsangehörigen und deutschen Dichterin und letztlich einer der Gestalten, die der Menschheit gehörte, solange diese nicht den Kreis des Leidens durchbrochen hat" (Bengt Holmqvist).

-
- och kartläggare dess verksamhet på de flesta områden. Ett omfångsrikt arkiv har samlats i Västerås Stift- och Landsbibliotek (VSLB), där det är tillgängligt för alla forskare.
4. Det torde vara omöjligt att ge exakta siffror. Den officiella statistiken är motsägelsefull och väldigt grovt tillryxad. Jfr. även Nordlund, Sven: *Innvandringen till Sverige 1920—1945*, opubl. licentiatavhandling, Göteborg 1970. Möjligtvis kan en noggrann genomgång av dåvarande utlänningsbyråns arkivmaterial, som än så länge är spärret, ge en mera detaljerad och tillförlitlig bild.
  5. En sammanställning av alla dokument och berättelser om, hur 'icke-arierna' behandlades av svenska myndigheter borde bli en skrämmande läsning och samtidigt stämma till eftertanke även inför den nuvarande attityden gentemot politiska flyktingar.
  6. En mera noggrann undersökning av den svenska opinionen gentemot flyktingarna än vad Hans Lindberg och författaren kunde genomföra vore ett intressant avhandlingsämne. Den borde framförallt granska pressens roll och betydelse i denna fråga.
  7. Cit. efter *Ergo '40. Speglingar av uppsaliensisk studentdebatt under 40 år*. Stockholm 1964. S. 44.
  8. Denna rapport visar, hur svårt det är att 'rekonstruera' den dåtida argumenteringen och att kartlägga, hur stor 'andel' de olika skälerna de facto hade. — Rapporten i en fotostatokopia i VSLB.
  9. En studie över de mosaiska församlingarnas hållning gentemot flyktingpolitiken och över den judiska hjälpverksamheten överhuvudtaget vore synnerligen angelägen. Den borde vara kritisk och ej avologetisk. Eftersom författaren inte hade tillgång till församlingens arkiv — enligt egen uppgeft förberedde Hans Lindberg på uppdrag av Mosaiska församlingen i Stockholm en monografi om dess verksamhet under 30- och 40-talet — är 'förebåelser' och 'beskyllningar' i de följande avsnitten enbart en 'partisnлага'. De måste granskas kritiskt och förutsättningslöst av forskningen.
  10. Även på denna punkt behövs säkerligen en noggrann och detaljerad undersökning, eftersom det samtidigt kom in större belopp från judiska organisationer utomlands.

11. Elisabeth och Gillis Hammar samt Stig Bendixon är de svenska personligheter, som oftast nämns som svar på frågan, vem i Sverige som gjorde mest för flyktingarna.
12. I ett brev till författaren den 21 januari 1971. — Denna av Ehrenpreis ställda fråga bekräftades av flera emigranter, som påstår, att de har blivit tillfrågade på samma sätt av Ehrenpreis. Ändå kan det 'bara' ha rört sig om en ovanligt 'klumpig' fråga eller om ett försök att skilja 'får' från 'getter'. Hänsyn borde även tas till det begripliga missstroende som flyktingarna kände emot alla 'angrepp'.
13. I ett brev till författaren den 22 mars 1973.
14. Leche-Löfgren, Mia: *Hård tid*, Stockholm 1946, s. 72.
15. Posse, Amelie: *Åtskilligt kan nu sägas*, Stockholm 1949, s. 96. — Alla dessa allvarliga förebråelser och beskyllningar kan än så länge inte alls verifieras och förblir 'rykten', tills en noggrann undersökning av bland annat Mo-saiska församlingens arkivmaterial kan vederlägga eller bevisa dem. Man måste vid en 'dom' även ta hänsyn till att åsikten "so schlimm kann es doch bestimmt nicht werden/sein" var stark, både i Tyskland och utomlands, och till det faktum, att vi numera har tillgång till ett förskräckligt 'facit'.
16. Gustav Möllers uttalande samt Josephsons öppna brev cit. efter *Judisk Krönika*, februari 1945.
17. Om de olika emigrantföreningarna orienteras utförligt i författarens avhandling. Kortbiografier dessutom upplysning om de flesta av de namn som nämns i denna uppsats.
18. Jag använder mig främst av material, som finns i VSLB. Viktigt är framförallt en tio-års-rapport över verksamheten, som utkom 1948. Ytterligare material borde finnas hos advokat Ernst Baburger, framför allt för tiden efter 1945. — Även "Emigrantenselbsthilfe" borde vara ett tacksamt ämne för en mindre studie.
19. En stor insats gjordes härvid av Herbert Friedländer, som ledde hela verksamheten. Denna kan anses som en utmärkt föregångare till dagens "Svenska för utläningar". Friedländer var bland annat tvungen att utarbeta hela kursmaterialet. Det utgjorde tydligen en väldigt effektiv grund för undervisningen.
20. Denna redovisning bygger framförallt på ett manuskript av Seev Shalmon (Willy Smulovicz): *Geschichte der Hachscharah in Schweden 1933—1949* (u. o.; u. å.). Det finns deponerat hos Emil Glück i Tel Aviv. Ytterligare material (cirkulärskrivelser, tidskriftsexemplar samt viss korrespondens) i VSLB.
21. Det är uppenbart att flera hade blivit medlemmar enbart för att kunna lämna Tyskland eller Österrike så snabbt som möjligt.
22. "Sonntagskreis", som slutade sin verksamhet 1973, borde vara ett intressant objekt för en kultursociologisk studie. Den fick trots åtskilliga försök aldrig något fotfäste bland svenskar.
23. Svaren citerade efter författarens avhandling. De lämnades i samband med en enkät bland tyskspråkiga emigranter. Även om de icke är statistiskt tillförlitliga, så visar de hur djup assimilationsproblematiken är.
24. Dikten ingår i en stencilerad samling *Reiseandenken für meine Freunde. Gesammelt zu Weihnachten*, Stockholm 1951.
25. En utförligare redovisning över emigranternas insatser inom och för det svenska samhället ges i författarens avhandling. Den tar även hänsyn till flyktingarnas betydelse för det kulturella utbytet mellan Sverige och deras gamla hemländer. Men inte heller i avhandlingen behandlas 'gräsrotternas' insatser och betydelse. De skulle på sin höjd kunna komma fram vid en statistisk undersökning eller vid olika fallstudier.
26. Sammanlagt var närmare 100 tyskspråkiga journalister helt eller sporadiskt verksamma inom den svenska pressen under 30- och 40-talen.
27. Citerat efter manuskriptet.
28. Svensk tolkning: Erik Lindegren.